

Ne tavo kiaulės, ne tavo pupos: kaimo visuomenės užvaldymo istorija

How Rural Society Was Occupied

Apie Antano Terlecko disertaciją „Kolchozų visuomenės sukūrimas: Lietuvos kaimo sovietizacija 1940–1965 m.“ ir jos gynimą /

On Antanas Terleckas' Thesis „Creation a Kolkhoz Society: The Sovietization of Lithuanian Countryside (1940–1965)“

Kotryna Bėčiūtė

Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: kotrynabe@gmail.com

1917 m. lapkričio 7 d. istorijos dvasia į mūsų pasaulį atnešė Spalio revoliuciją su Leninu priešakyje – buvo žengtas pirmas esminis žingsnis kolchozų visuomenės kūrimo link. Lygiai po šimto šešerių metų, 2023 m. lapkričio 7 d., istorijos dvasiai jau kurį laiką iš esmės pakeitus nuomonę apie kolchozus, Vilniaus universiteto Istorijos fakultete daktaro disertacijos „Kolchozų visuomenės sukūrimas: Lietuvos kaimo sovietizacija 1940–1965 m.“ stojo ginti tada doktorantas, o dabar – jau daktaras, Antanas Terleckas. Mokslinis disertanto vadovas – doc. dr. Nerijus Šepetyš (Vilniaus universitetas), o disertacijos gynimo komisiją sudarė: gynimo tarybos pirmininkas prof. dr. Arūnas Streikus, dr. Marius Ėmužis (Vilniaus universitetas), dr. Sigita Kraniauskienė (Klaipėdos universitetas), dr. Mindaugas Pocius (Lietuvos istorijos institutas) ir dr. Regina Laukaitytė (Lietuvos istorijos institutas).

Susirinkusieji į auditoriją dar ir šiandien gali paliudyti, kad visos reikalingos disertacijos gynimo procedūros įvykdytos sklandžiai – gynimo tarybos pirmininkas patvirtino, kad disertantas įgyvendino visus reikiamus formaliuosius reikalavimus, patvirtino esant visus tam reikalingus dokumentus, pristatė gynimo komisijos narius. Neapgalvota liko tik viena – kad į šį gynimą susirinks gausus ir vos tilpęs būrys kovoje dėl daktaro laipsnio Terlecką palaikančių jo studentų, gerbėjų, sekėjų, draugų ir bendro pobūdžio fanų. Tarybos nariai, skaitydami recenzijas, stebėjosi suplūdušios minios gausa, reiškė nuostabą, kad tiek surinkusiųjų dar nėra niekada matę disertacijos gynime ir vieni svarstė, ar

mokslas (kolūkiai?) tampa populiarus, kiti – klausė, ar Istorijos fakultete visada šitaip? O štai minia graibstė kėdes, greta esančias skubėjo užimti atskubantiems draugams ir šnabždėjosi apie mažoką auditoriją.

Tarybos pirmininkas prof. dr. Arūnas Streikus gynimą pradėjo prakalba apie lapkričio 7 d. reikšmę istorijai, primindamas, kad JAV šią dieną mini kaip komunizmo aukų dieną, priminė ir Spalio revoliucijos metines ir konstatavo – „simboliška, kad šiandien būtent taip paminime komunizmo aukas“. Pripažinęs, kad atsispyrė pagundai gynimą vesti imituodamas kolchozo susirinkimą, pirmininkas leido pasisakyti disertantui.

Savo pristatymą Antanas pradėjo pačiam tyrinėjamam laikotarpiui nebūdingu nuoširdumu – išreiškė jaudulį ir prisipažino naktį sapnavęs, kad į savo disertacijos gynimą vėlavo pusvalandį – traukinys, kurio bėgiai sapne driekėsi iki pat fakulteto, važiavo į kitą pusę. Savojo gynimo liudininkus Terleckas pasveikino ir įvedė į laikotarpio kontekstą deklamuodamas sovietines eiles apie beveik svarbiausią kolchozų agrarinių giesmių baritoną – traktorininką ir jo traktorių. Prieš pradėdamas gilintis į kolchozų visuomenės kūrimo ypatumus, Terleckas susirinkusiesiems pristatė esminį rašant disertaciją užsibrėžtą tikslą, kuris, kaip buvo galima suprasti iš linksničių kitų doktorantų galvų, yra artimas ne jam vienam – tai yra tikslas disertaciją parašyti.

Terleckas atskleidė, kad Lietuvos kaimo sovietizacija išsamiau pradėta tyrinėti tik pastaraisiais metais – atkūrus nepriklausomybę ši tema buvo natūraliai nustelbta kitų, aktualesnių temų, pavyzdžiui, tremtinių patirčių ar rezistencijos ir partizanų atminties. Šiandien tiriant kaimo sovietizacijos procesus dažnai į temą žvelgiama arba kaip į šalutinę, arba ji tiriama vien per teroro ir prievartos prizmę. Todėl Terleckas teigė, kad jam norėjosi pažvelgti per kitą prizmę – šį procesą pamatyti patekusiųjų į kolchozus akimis. Taip tyrimo centre atsidūrė ne tiek pats kaimo sovietizacijos procesas, kiek visuomenė ir jos pokyčiai.

Dar ne taip seniai lietuviškojoje historiografijoje neįprastą terminą kolchozas (ne kolūkis) Terleckas vartoja neatsitiktinai – tai apgalvotas sprendimas, norint pabrėžti, kad tiriamu laikotarpiu kolchozai tiek kaip ekonominis darinys, tiek kaip valstietiško gyvenimo forma buvo primestas svetimkūnis, žmonės su jais nesitapatino, nebuvo susiformavęs kolūkinis identitetas, apie kurį galėtume kalbėti vėliau istorijoje. Tad tyrime šios sąvokos pasirinkimo pagrindu siūlomas konstruktas, o kartu ir tam tikras apibendrinimas – „kolchozų visuomenė“. Disertacijoje siekta parodyti, kad kaimo sovietizacija, kaimo visuomenės užvaldymo procesai sukūrė specifinį darinį, specifinę visuomenę, kuri šiandien, žvelgiant iš istorinės perspektyvos, gali būti matoma kaip tam tikra tarpinė būklė. Kolchozų visuomenė – visuomenė, kuri suvaryta į kolchozus, nors yra išlaikiusi nemažai savarankiškumo, nes sovietų valdžia kaime išlieka silpna, neefektyvi. Tokioje visuomenėje tarpusavio ryšiai yra brutaliai nutraukti, smarkiai sutrūkinėję.

Trumpai pristatęs gausius naudotus šaltinius (kolchozų dokumentai, Sovietų valdžios institucijų (LKP CK žemės ūkio skyriaus, LSSR MS, rajonų partinių ir vykdomųjų komitetų) dokumentai, egodokumentai ir kt.) doktorantas prisipažino, kad jam širdžiai visgi mieliausia buvo stalinistinė ir socrealistinė rašytojų kūryba (ypač poezija) kolchozų klausimu.

Disertacijos objektą Terleckas įvardija taip – sovietų valdžios vykdyti LSSR kaimo erdvės ir gyventojų užvaldymo procesai nuo 1940 m. vasaros iki 1965 m. Pristatymo metu jis išryškina esminius išsikeltus uždavinius: 1) Nustatyti kolektyvizacijos kaip socialinės, kultūrinės, politinės, estetinės ir ekonominės programos tikslus ir glaustai palyginti Lietuvoje vykusią kolektyvizaciją su SSRS ir kitų Vidurio Rytų Europos šalių, atsidūrusių vadinamajame socialistiniame bloke, patirtimi. 2) Ištirti ir išskirti svarbiausius kaimo sovietizacijos aspektus pirmaisiais sovietinės okupacijos, karo tarp Vokietijos ir SSRS bei pokario metais (t. y. iki kolektyvizacijos). 3) Išnagrinėti kolektyvizacijos eigą Lietuvoje, išskirti svarbiausius kolchozų kūrimą skatinusius veiksnius. 4) Ištirti pagrindines kolektyvizuoto kaimo kasdienės situacijas ir struktūras: darbo santykius, gyvulių padėtį, kolchozus apgaubusį biurokratijos tinklą. 5) Nustatyti, kokiomis savybėmis pasižymi kaimo sovietizacijos sąlygomis sukurta kolchozų visuomenė.

Disertacija remiasi požiūriu, siūlančiu žvelgti į sovietizaciją kaip į ypatingą visuomenės ardymo ir naikinimo procesą, kai destrukcija vykdoma ne tiek iš išorės, kiek iš vidaus, kai bandoma vietos žmones paversti nepajėgiais suvokti pasikeitusių tikrovės taisyklių; jiems neleidžiama suprasti, kas yra galima, kas – ne, paliekant vienintelę išeitį – susigūžti ir leistis į ne visai aiškų rytojų.

Trumpai apibendrinamas išvadas Terleckas teigė, kad Lietuvos kaimo sovietizacija, nors, palyginti su visos Sovietų Sąjungos, nebuvo tokia brutali kaip vykusį stalinizmo metais (ketvirtame dešimtmetyje), buvo kur kas panašesnė į ją nei į procesus, kurie buvo pradėti įgyvendinti Vidurio Rytų Europoje. Tiriamuoju laikotarpiu, jo požiūriu, kolchozai egzistavo kažkur „tarpe popieriaus ir tikrovės“, o sunkiausia padėtis buvo gyvulininkystės sektoriuje. Tad „netyčiom“ Lietuvoje radosi naujas fenomenas – kolchozų visuomenė – mat nepavyko iki galo sunaikinti senosios tvarkos, bet lygiai taip pat nepavyko ir įvesti naujos. Tokios visuomenės – senstančios, degraduojančios, tačiau vis dar gana mažai tiesiogiai priklausančios nuo sovietų valdžios, sukūrimas nėra kaimo sovietizacijos istorijos pabaiga, tai tik tarpinė grandis. Tai visuomenė, turinti tiek tarpukario, tiek sovietinės visuomenės bruožų, tačiau nei į vieną, nei į kitą nelabai panaši. Terleckas pabrėžia, kad visuomenės kaitos požiūriu tirtuoju laikotarpiu kur kas svarbesnis atrodo kaimo visuomenės ardymo procesas ir skaudžios jo pasekmės, nei sovietinės visuomenės kūrimo procesai, paprastai tariant – griauti anuomet sovietų valdžiai sekėsi kur kas geriau, nei suteikti išpažįstamai ideologijai kūną ir kurti naują visuomenės struktūrą.

Po Terlecko pristatymo ir keleto klausimų prasidėjo ilgai trukęs tarybos narių recenzijų skaitymas. Dr. Marius Ėmužis pastebėjo, kad galvojant apie šią temą iš šalies atrodo, jog daugmaž viskas jau turėtų būti ištirta, tačiau Terlecko tyrimas atskleidė, kad nėra nei žinių masės, nei juo labiau gylio. Kaip vieną esminių disertacijos stipriųjų pusių Ėmužis pabrėžė tyrimo lauko plotį – laikotarpio visuomenė nagrinėjama iš politinės, ekonominės, kultūrinės ir socialinės perspektyvos: „<...> tai, kas parašyta – visuomenės užvaldymo istorija.“

Kiti tarybos nariai dalinosi panašiais pastebėjimais. Dr. Sigita Kranauskienė pabrėžė ilgalaikį Terlecko darbų nuoseklumą, temos išmanymą. Dr. Regina Laukaitytė pažymėjo, kad Terleckas ėmėsi sudėtingo uždavinio – tyrinėti „juodžiausius laikus Lietuvos

kaime“, ir sėkmingai jį įgyvendino. Dr. Mindaugas Pocius atkreipė dėmesį į dar vieną Terlecko talentą, kuris, deja, istorikų luome būdingas ne visiems – ši disertacija, nors iš dalies atsispiria nuo itin nuobodžios archyvinės medžiagos, yra gerai, aiškiai ir skaidriai parašytas tekstas, kurį skaityti – vienas malonumas. Prof. dr. Arūnas Streikus prisipažino, kad norėjo parašyti šmaikščią ir ironišką recenziją, bet netyčia parašė visiškai normalią. Tarybos nariai turėjo disertantui keletą klausimų. Svarbi buvo doktoratui išsakyta pastaba dėl gana laisvai vartojamų sociologinių sąvokų, tarp jų – „bendruomenės“ ir „visuomenės“. Esą Terleckas disertacijoje jų detaliau neplėtoja, nėra nuosekliai išaiškinta, kas apima, pavyzdžiui, kaimo visuomenę. Ar galime kalbėti apie to meto Lietuvos kaimo visuomenę? O gal apie visuomenes? Gynimo metu taip pat buvo galima pastebėti įdomios diskusijos užuomazgą, kai išsiskyrė komisijos pirmininko prof. dr. Streikaus ir Terlecko požiūris. Pirmininkas kėlė klausimą, ar visgi ne per daug dėmesio ir svorio disertacijoje sutelkta argumentui, jog žydų bendruomenės išnaikinimas reikšmingai prisidėjo prie kaimo sovietizacijos procesų – anot Streikaus, jau iki tol sąlytis tarp žydų ir lietuvių bendruomenių kaime buvo gana menkas, tad Holokaustas gal smarkiai nepaveikęs kaimo visuomenės sovietizacijos. Visgi Terleckas kreipė dėmesį į tai, kad Holokaustas nusinešė ištisą, be kita ko, ekonomiškai labai reikšmingą visuomenės sluoksnį – taip buvo nutraukti ir ligtoliniai bendruomenių ryšiai, o tai smarkiai palengvino Lietuvos kaimo sovietizaciją. Nusistovėję socioekonominiai santykiai suiro, žydų turtas buvo išgrobstytas, jų gyvenvietės virto „atlaisvinta“ erdve naujakuriams, jose nebeliko didelės dalies įvairių sričių profesionalų ir kt. Sovietams užvaldyti Lietuvos kaimą ir jo gyventojus tapo tiesiog paprasčiau.

Galiausiai, darbo vadovas doc. dr. N. Šepetys tarė pagiriamąją kalbą ir Antanas Terleckas, kaip galima suprasti iš to, kad 1) esminis tikslas parašyti disertaciją buvo sėkmingai įgyvendintas; 2) šis tekstas yra publikuotas, buvo paskelbtas humanitarinių mokslų daktaru, o Vilniaus universiteto daktaro diplomą jam buvo įteiktas ir – neilgai trukus – atimtas, kad rektorius šį popieriaus lapą pašventintų magišku ir istorijos daktaro dvasią nešančiu rašalu. Jaunąjį daktarą poeto I. Šiškauskio žodžiais pasveikinkime ir mes – 1953 m. tekste „Darbas ir jaunystė“ nugulė tokios jo eilės: „Byra grūdas, / gelsvai rudas, / glaudžia žemė jį puri. / O vaikinai / normą žino: / ne už du, o net – už tris!“